

Neoliberal Toplumda Öznellik¹

Cemil Aksu²

Özet: Bu çalışmada, temel olarak neoliberal toplumdaki *insanın durumu* konu edinilmiştir. Genel olarak neoliberalizmin, toplumu olabildiğine bireyselleştirerek ve rekabeti her düzeyde geçerli bir ilke haline getirerek, insanların, sistemsel sorunlar karşısında alternatif bir sistem/gelecek düşünme olanağından mahrum bıraktığı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, neoliberal toplumdaki insanın halet-i ruhiyesinin anlaşılması, neoliberalizme karşı çıkışların ve(ya) alternatif arayışlarının temellendirilmesi açısından son derece önemlidir. Michel Foucault'nun işaret ettiği gibi, neoliberal toplumda birey, ancak kendinin ve toplumun bir girişimcisi olarak sistemsel sorunlara çare bulmak durumundadır. “Girişimci insan”, kendisini ve toplumu bir şirket gibi ele alan ve rekabet ilkesi doğrultusunda “işleten” bireydir. Bu amaçla, bu çalışmada, Foucault'nun neoliberalizm analizleri temel alınarak, neoliberal toplumun bu yeni öznesinin üretim teknikleri anlamaya çalışılmıştır. İnsanı “girişimci insan” olmaya teşvik eden koşullar hakkında bazı önemli düşünürlerin görüşleri ele alınarak, neoliberalizme alternatif arayışları açısından karşı-strateji olarak Foucault'nun “varoluş estetiği”nin önemine vurgu yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Öznellik, Foucault, Girişimci İnsan.

Neoliberalizm ya da küreselleşme olgusu **ekseriyetle** “Washington Konsensüsü” çerçevesinde merkez ülkelerce “gelişmekte olan ülkeler”e dayatılan bir strateji ya da politikalar manzumesi olarak ele alınmaktadır. Bu bakış açısı, analizlerinde küresel güç odaklarını, devletleri ve devletlerüstü örgütleri, bunların uyguladığı politikaları vb. esas alır, doğal olarak. Mamafih, Foucault'nun 1978-1979 yıllarında *College de France*'ta “Biyopolitiğin Doğuşu”

1. Bu makale, ağırlıklı olarak “Varoluş Estetiği” Olarak Ütopya” adlı yüksek lisans tezimin “Neoliberal Toplum ve Ütopya” bölümüne dayanmaktadır.

2. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi.

adı altında verdiği derste sunduğu analiz, neoliberalizmin bir ideoloji ya da ekonomi politikası olarak ele almanın eksik ve bu nedenle de yanıltıcı olacağı konusunda uyardığıdır bizi. Foucault, burada sunduğu analizde, neoliberalizmi yönetsellik teknikleri açısından ele alır. Neoliberalizmin yönetselliğin sınırları açısından ele alınması, Foucault'nun çalışmasının genel izleğine bağlı olarak, insanların tutumlarını belli teknikler ve usuller aracılığıyla yönlendiren iktidar ilişkileri ve bu ilişkileri doğrulayan akılsallık çerçevesinde öznellik üretimi olmadan bir ekonominin işleyemeyeceği gerçeğine dayanır. Neoliberalizm, güvencesizliği, eşitsizliği ve bireyselleşmeyi teşvik eden bir “girişim toplumu” yeni bir öznellik biçimini yaratır: “kendisinin girişimcisi” haline getirilmiş bir özne. Bu açıdan sadece yönetenlerin eylemini yapılandırmaya ve örgütlemeye yönelmekle kalmayıp, yönetilenlerin de tutumlarını yapılandırıp örgütlediği bir yönetsel akılsallık olduğuna dikkat çeker.

Küreselleşmenin ya da neoliberalizmin yönetselliğin sınırları, yeni biçimleri açısından ele alınması, bu olguları belli bir hâkim grubun tornasından çıkan politika / ideoloji olarak okuyan komplocu mantıktan kurtulmamızı sağladığı kadar, sadece piyasa ilişkileri ile değil yaşamın tüm alanlarına yayılan bir neoliberalizm gerçekliğinin anlaşılmasını da sağlar. Bu yazıda, neoliberalizmi öngördüğü / ürettiği öznellik biçimine dair bazı düşünürlerin görüşleri ele alınacaktır.

Liberal Toplumun Kriz(ler)i

Özellikle 1960'lardan itibaren nasıl bir dünyada yaşadığımız konusuna dair yeni teorilerin tedavüle girdiğini görmekteyiz. İki dünya savaşının yarattığı maddi ve manevi yıkımın ardından Batı toplumlarında yaşanan canlanma ile Daniel Bell, Alvin Toffler, Norbert Wiener, Peter Drucker gibi birçok yazar, artık eski kuramlar aracılığıyla bugünün toplumunun açıklanamayacağını ileri sürdüler. Bu düşünürler tarafından ortaya atılan “sanayi sonrası toplum”, “post-fordizm”, “bilgi toplumu”, “enformasyon toplumu”, “esnek üretim”, “tüketim toplumu” gibi kuramlar, yaşanan teknolojik değişimlere odaklanarak, liberal ütopyacılığı yeniden canlandılar. Bu kuramlar genel olarak teknolojik gelişmelerin bir “bolluk toplumu” yaratacağı, bilgi ve bilgisayarın insan yaşamını tümünden değiştirerek kolaylaştıracağı, eşitsizlikleri, bürokratik hiyerarşileri ortadan kaldıracığı gibi olumlu öngörülere sahiptir.

Postmodernizm ve “postmodern durum” kuramları da yeni teknolojilerin gelişmesi sonucunda bilginin değişen ve değiştiren konumuna yaslanırlar. Genel bir perspektiften bakıldığında, “yeni kuramlar”ın ortaya çıkmaya başladığı yılların aynı zamanda uluslararası sistemde ve iktisat politikalarında ciddi dönüşümlerin yaşanmaya başladığı dönem olduğu göze çarpmaktadır. Bu yıllardan itibaren Keynesyen politikalar gözden düşerek terk edilmeye başlanmış, yeni politikalar hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Keynesyen politikalar, devletin düzenleyici ve ekonomide etkin rolünü öngören bir iktisat politikasını temel alıyordu. Devlet müdahaleci nitelikteki politikalarla doğrudan yatırım yaptığı gibi özel sektörü de yönlendirici bir rol üstleniyordu. Bu yollu sermaye birikimi ve tekelci regülasyon döneminde özel tarihsel koşullar çerçevesinde gerçekleştirilen büyüme, beraberinde refah artışı da getirmiş ve verimlilikteki tırmanmaya koşut olarak reel ücretlerde de artış kaydedilmiştir. Fordist modeli temel alan kitlesel üretimin massedilmesi için toplumun tüketim olanaklarının artırılması, devletin uygulamaya koyduğu sosyal politikaların gerekçesiydi. Keynesci ekonomilerle bir arada gelişen Fordist emek süreçleri refah devleti kurumları (örneğin toplu pazarlık rejimi ve sendikal örgütlenmeler) aracılığıyla sınıf mücadelesinin kurumsallaşmasını kolaylaştırmıştır. Bu sürecin önemli aktörü olan devlet, büyük altyapı yatırımlarını, sermaye açısından stratejik ara-mal yatırımlarını, toplumun refahını artırıcı sosyal maliyetlerini üstlenmiş, güçlü bir kamu ekonomisi oluşturmuştur.

Neoliberalizm ve Yeni Akılsallık³

Dünya ekonomisinin bu “altın yılları” 1970’li yıllarla birlikte son bulmuştur. Dünya petrol fiyatlarının aniden yükselmesinin yarattığı (1973 ve 1979

3. Foucault, *Birth of Biopolitics*’te, 18. yüzyıl liberalizminden Alman ordoliberalizmine ve daha yakın tarihli ABD neoliberalizmine geçişi incelerken, bu değişimlerin önceden çok da açık olmayan dikkat çekici birçok yönünü teşhis eder ve böylece günümüz kapitalizmine temel teşkil eden mekanizmaları ve ilkeleri gözler önüne serer. Yazarın liberalizm eleştirisine yönelmesi, biyopolitika aygıtını analiz etmeye yönelik çabalarının bir parçasıdır ve dolayısıyla iktidar ve tabiiyet meseleleriyle veya daha doğru bir ifadeyle, iktidarın yaşam üzerine iktidar olarak uygulanmasıyla, yani bioiktidarla ilişkilidir. P. Dardot ve C.Laval, *Dünyanın Yeni Akli: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme* adlı çalışmalarında Foucault’nun bu çalışması temelinde neoliberal toplumu ele alırlar. Biz de bu çalışma boyunca Dardot ve Laval’nın çalışmasını esas alarak neoliberal toplumda bireyin haleti ruhiyesini, “akılsallık”ını anlamaya çalışacağız.

yıllarındaki) “petrol krizleri”, tekellerin kâr hadlerinin düşmesi, işsizlik oranlarındaki artış gibi faktörler o güne kadar çok başarılı kabul edilen Keynesçi ekonomi düzeninin krizde olduğunu gösteriyordu. 1970’lerin sonlarından başlayarak hızla Keynesçi politikalar terk edilerek “neoliberal” politikalar devreye sokuldu. Reagan ve Thatcher hükümetleriyle özdeşleştirilen bu politikalar, “sosyalist rejimler” çöktüğüne ve kapitalizmin “mümkün dünyaların en iyisi” olduğunu –çökmeyerek- gösterdiğine göre, tek yol olarak tüm dünyaya dayatıldı. Bu yeni politikalar için “baş düşman” olarak “sosyal devlet”, Keynesgil “refah devleti” seçildi.

Neoliberalizmden genellikle “devletin küçültülmesi”, kamu harcamalarının azaltılması, özelleştirme ve emek piyasasının istikrarsızlaştırılması / esnekleştirilmesi kastedilmektedir. Buna bağlı olarak neoliberalizmin yeni bir olgu değil, liberal düşüncenin temel tezlerinin farklı bir konjonktürde ve farklı olanaklarla yeniden vücut bulmasıdır.

Foucault’nun “Biyopolitikanın Doğuşu” derslerindeki analizi temel alan Dardot ve Laval’a göre ise, neoliberalizm sadece bir ideoloji ya da belli ajanlar tarafından uygulamaya sokulan bir kısım kapitalistin tercihi ya da stratejisi olan bir politika değildir. Neoliberalizm, eski liberal tezlerin geri gelişi olarak yorumlanması onun hiçbir şekilde anlaşılması demektir. Neoliberalizm, ekonomi politikalarıyla sınırlanamaz; yaşamın her alanında yaydığı normlarla, bireylerin düşünme ve davranma biçimlerini etkileyen bir yönetimsellik ile işlemektedir. Neoliberal akılsallık tarihsel süreç içindeki çeşitli olay ve pratiklerin yanı sıra, eğitim alanı, medya, finansal kuruluşlar, uluslararası kuruluşlar, kurumlar ve şirketlerdeki söylem ve düşünme biçimlerinin yayılması ile de yakından ilgilidir. Bu yeni düşünme biçiminin en ayırt edici özelliği, belirsizlik yardımı ile yerleştirilen rekabet ilkesidir.

Dardot ve Laval’a göre, 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve giderek derinleşerek Birinci Dünya Savaşı’na ve 1930’lara kadar varan “liberalizmin uzun krizi” bugün içinde yaşadığımız neoliberal toplumu oluşturan normların, düzeneklerin, politikaların ve öznelliklerin oluşumunu sağlamıştır. Dardot ve Laval’a göre liberalizmi krize sokan ve yönetimin sınırlarını yeniden tanımlamayı gerektiren üç temel pratik zorunluluk vardır: Birincisi, yeni şirket örgütlenmeleri ve üretimin reorganizasyonunun yarattığı kapitalizmin örgütsel dönüşümleri; ikincisi ‘özel mülkiyet’i tehdit eden sı-

nıf çatışmaları ve üçüncüsü, yeni uluslararası güç ilişkileri. Onlara göre, liberaller, 19. yüzyıl ortalarından beri hızla şehirleşmiş ve sanayileşmiş yeni toplumun örgütlenme ve düzenleme ihtiyaçları doğrultusunda gelişmiş yönetim pratiklerin teorisine sahip değillerdi. Keynesçilik, Fordist üretim modelinin cevaz verdiği merkezi planlamacı ve üretim-tüketim, bütçe dengesi gibi “sosyal devlet” uygulamalarıyla bir rahatlama sağlasa da “liberalizmin iç krizi”ni söndürmedi. Aksine Keynesçilik’i liberalizm sonu olarak gören başkaları da liberalizm yeni temeller üzerinde inşa edilmesinin doktrininin oluşturma çabasına girdiler. Bugünkü neoliberal toplum doktrininin yaratılmasında ve tüm dünyaya yayılmasında bu çabalar düşünsek desteği sağlamıştır. 1980’li yıllarda Reagan ve Thatcher adlarıyla özdeşleştirilen ve “Washington Konsensüsü” olarak adlandırılan “on emir”⁴, Dünya Bankası, IMF gibi uluslararası örgütlerce bütün uluslara benimsetildi.

Dardot ve Laval’a göre, neoliberalizmi özgün kılan şeyin, diğer sayılanlarla birlikte, yönetimselliğin sınırlarına dair getirilen yeni anlayıştır. Neoliberalizm “yönetime hukuksal, parasal, davranışsal kuralların uyanık bekçisi rolü verir; büyük oligopollerle yarı resmi bir gizli anlaşma çerçevesinde, rekabet kurallarının gözetimi resmi görevini ve özellikle de, piyasa durumları yaratma ve piyasa mantıklarına uyum sağlamış bireyler yaratma hedefini yönetime atfeder” (2012: 247). Bu anlamıyla klasik “bırakınız yapsınlar”cı liberalizmden de farklıdır. Neoliberalere göre, krizden bizzat sorumlu olan liberalizm, toplumsal sistemin işleyişini doğalcılık olarak ele alıyor, her şeyin Tanrı’nın (“gizli-el”) buyruğu doğrultusunda olduğuna, bu nedenle kesinlikle bu doğa’ya hiçbir müdahalede bulunulmamasını savunuyordu. İktisat politikaya önceldi ve hukukla yönetilmezdi. Oysa neoliberalizm, kapitalizmin üretim yöntemlerinin ve yapılarının sürekli devrimine insanların yaşam tarzlarının ve zihniyetlerinin de sürekli uyumunu sağlamak için devleti ve yasayı müdahaleye çağırır. Bu müdahaleler, ahlaki ıstırapları ve bireyler arası –hatta birey içi- çatışmaları önlemek için,

4. Bütçe ve vergi disiplini (bütçe dengesine uyulması, zorunlu kesintilerin ve vergi oranlarının düşürülmesi), gümrük duvarlarının kaldırılması ve rekabetçi değişim oranlarının saptanması ile ticaretin serbestleşmesi, yabancı sermaye hareketlerine açılma, ekonominin özelleştirilmesi, kuralsızlaşma ve rekabetçi piyasaların yerleşmesi, mülkiyet haklerinin korunması, özellikle uluslararası oligopollerin teknolojik mülkiyet haklarının korunması.

insanın kendi yaşamını ve yazgısını temsil etme tarzına kadar her şeyi dönüştürmelidir. İnsanların mesleki konum ve işyeri değiştirmek zorunda olmaları, yeni tekniklere uyum sağlama zorunlulukları, genelleşmiş rekabetle karşı karşıya olmaları onların uyum yeteneklerinin, yani hem uzmanlaşmalarını hem de uzmanlıkları değiştirmeye muktedir olmalarını şart koşan bir kapitalizm söz konusudur (Dardot ve Laval, 2012: 158-160).

Neoliberalizm hem bir akılsallık hem de normatif bir düzendir. Sadece belli ideologların eserlerinden türetilmiş fikirler ve politikalar değil, “çağdaş kapitalizmin aklı” olarak, “neoliberalizm, insanların evrensel rekabet ilkesi uyarınca yönetilmesinin yeni bir tarzını belirleyen söylemlerin, pratiklerin, düzeneklerin bütünü olarak tanımlanabilir” (Dardot ve Laval 2012: 2). Dolayısıyla neoliberalizmin farklılığı öncelikle ve temel olarak bir akılsallık olması ve bu sıfatla, sadece yönetenlerin eylemini yapılandırmaya ve örgütlemeye yönelik yeniliklerle beraber, yönetilenlerin de tutumlarını yapılandırıp örgütlemesinde yatar. Dolayısıyla neoliberalizm “stratejistsiz bir strateji” oyunu sonunda, “toplumsal güçler ile kimi iktisadi koşullar arasındaki bazı ilişkilerden yola çıkarak dünya çapında yeni bir norm şekli” almıştır (Dardot ve Laval, 2012: 248). Bu normların, üretim birimlerinde yaşanan sorunlara çare arayan teknik elemanların, çeşitli düzeylerde çalışanların geliştirdikleri çözümlerin yaygınlaştırılması ve bazı düşünürler tarafından bunların genel politika olarak benimsetilmesi yönündeki ikna çabaları gibi pratikler sonucunda *evrensel bir norm* haline geldikleri söylenebilir. Toplumsal dokunun farklı noktalarında ortaya çıkan belli normlar benzer yollarla topluma yayılarak genellik kazanır. Neoliberalizm, her alanda aynı tip normları yayan bir söylem, düzenek ve politikalar bütünüdür.

Neoliberal Toplumda İktidar: Yönetimsellik

Foucault’dan yola çıkan Dardot ve Laval’ye göre, neoliberalizm, piyasanın rekabet ilkesinin bireyler, toplumlar ve devletler nezdinde benimsenmesinin ideoloji olduğu kadar, özgün olarak da yaşamımızın ve öznelliğimizin yapılanışının içkin bir parçası kılındığı bir toplumdur (Read, 2012: 92).

Foucault’ya göre neoliberalizm yeni bir hakikat rejimi ve insanların özneye dönüştürülmesinin yeni bir yoludur. Foucault’un entelektüelin rolü ve hakikat ile iktidar ilişkileri arasındaki bağa dair geliştirdiği düşüncelerin

temelinde yeni bir hakikat anlayışı vardır. Foucault'ya göre, hakikat, sözce-lerin⁵ üretimi, düzenlenmesi, dağılımı, dolaşımı ve işleyişi için düzenlenmiş bir prosedürler bütünü olarak anlaşılmalıdır. Öte yandan, hakikat, kendisini üreten ve destekleyen iktidar sistemleriyle ve kendisinin meydana getirdiği ve kendisini yayan iktidar etkileriyle döngüsel bir ilişki içindedir. Foucault buna “hakikat rejimi” der. Bu rejim yalnızca ideolojik ya da üstyapısal değildir; kapitalizmin oluşum ve gelişmesinin bir koşuludur (Foucault, 2011: 52). Buna göre, hakikat -özellikle sosyal “bilim”in konusu olanlar- tarihseldir ve bizim mantalitemizi, görme biçimimizi belirleyen belli iktidar ilişkileri çerçevesinde oluşurlar. Bu bağlamda, neoliberalizm de, hem insanların yönetiminde hem de bireyin kendi kendinin yönetiminde aynı teknikleri hayata geçiren bir tutum veya zihniyet olarak yeni bir “yönetimsellik” kipi tesis eder (Read, 2012: 86).

Foucault “yönetimsellik” terimiyle, Batı toplumlarında insanları (“halk” ya da “nüfus”) yönetme ile kendi kendini yönetmenin, yani “kendilik teknikleri”nin yapısal olarak iç içe geçtiği bir iktidar mekanizmasını ortaya koyar. Felsefede veya siyasette iktidar genellikle devletin eşanlamlısı olarak karşımıza çıkar. Bu halde iktidar, kendi çıkarlarını hayata geçirebilmek için, bir sınıf ya da çıkar grubu tarafından sahip olunan ve başkaları üzerinde bilinçli olarak uygulanan bir şey olarak görülür. Oysa Foucault'ya göre iktidar, orada kendi başına var olan, birileri tarafından ele geçirilen ve başkası üzerinde zorla uygulanan bir kurum(lar), araç(lar) değildir. Foucault, önce egemenlik ile iktidar arasında bir ayrım yapar. Egemenlik, “sivil toplum-politik toplum” ve “yurttaş-homoeconomicus” ayrımlarına dayanan, iktidarı toplumsallık üzerinde hâkim olmak olarak telakki eden bir yönetim paradigmasıdır. Burada esas olan devletin yasa ve zor aygıtlarıyla bu yasanın öngördüğü *nizamı* tesis etmesidir.

Foucault'nun analiz ettiği yeni iktidar anlayışının diğerlerinden farkı, kullandığı tekniklerin negatif ve sınırlandırıcı değil, bilakis bireyin sahip

5. Sözce (**énoncé**), bir söyleme aktı esnasında, belli bir hal içinde, konuşucunun ürettiği söz olarak tanımlanır. Sözcelemede (**énonciation**) önemli olan şey, işaretleyen / işaretlenen (gösteren / gösterilen) ilişkisi değildir, nesnedir (**référance**), yani sözceleme halinin belirlediği duruma göre ifade edilmiş olan bir dünya nesnesidir, konuşma anında orada olan ve sözü edilen şeydir. (Henriette Gezundhajt)

olduğu güçleri (yaratma kapasiteleri) sonsuzca geliştirmeyi, yönlendirmeyi ve örgütlemeyi esas almasıdır. Bu iktidar, baskıdan çok boyun eğdirdikleri güçleri kışkırtmayı, yönlendirmeyi esas alan bir iktidardır. Önceden kral'ın egemenliği altındakilere “yaşam verdiği” için kendisinin varlığını ve devamı için onlardan ‘ölme’yi istemesi olan ölüm hakkı, bu sefer toplumsal bünye için yaşamı sağlama, ayakta tutma ve gerekirse ölme biçimine geçer. Bu iktidarın yaşam üzerindeki uygulamalarının bir “sınır”ı yoktur; oysa önceki en fazla öldürebilirdi.

Foucault'nun düşüncesinde iktidar belli bir kişiye (kral), kuruma (devlet), sınıfa, vb. özgülenecek bir etki ya da güç değildir. İktidar bir ilişki biçimidir, eylem kipidir. “İktidar, mümkün eylemler üzerinde işleyen bir eylemler kümesidir: eyleyen öznelerin davranışlarının kaydolduğu imkân alanı üzerinde yer alır: kışkırtır, teşvik eder, baştan çıkarır, kolaylaştırır veya zorlaştırır, genişletir ya da sınırlar, aşağı yukarı muhtemel hale getirir; uç noktada kısıtlar ya da mutlak olarak engeller; ancak eylemde buldukları ya da bulunabilecekleri ölçüde eyleyen özne ya da özneler üzerinde eylemde bulunma biçimidir. Başka eylemler üzerindeki bir eylem kümesi” (Foucault, 2005: 74). Foucault'ya göre bir ilişkinin iktidar ilişkisi olması için şiddetin ve/ya rızanın yanında daha temel bir ilkenin olması gerekir. Rıza ve şiddet iktidarın araçları olmakla birlikte onun ‘doğası’ni teşkil etmezler. İktidarın gerçek ‘doğası’, üzerinde iktidar uygulananın bir özne olarak eylemlerde bulunabilme özgürlüğüne sahip olması ve ilişkinin de bu özgürlüğü kullanmaya elverecek tarzda birçok olanağı ve seçeneği içermesidir.

Foucault, kapitalizmle birlikte toplumsal yaşamda ortaya çıkan ve sürekli bir değişim gösteren farklılaşmaların, ayrımların ve bunların yarattığı formal-informel kurumlaşmaların, insanın başka insanlarca belli amaçlar ve çıkarlar doğrultusunda yönetilmesinin yeni teknikleriyle egemenlik paradigmasının yerini “yaşam üzerine iktidar”a bıraktığını söyler. Foucault bu yeni iktidar biçimine biyo-iktidar adını vermektedir. Thomas Lemke, Foucault'nun biyoiktidar anlayışının, geleneksel iktidarın yeni alanlar ve sorunlar üzerinden yayılması ya da genişlemesini değil, “daha ziyade politik egemenliğin kavramlarını yeniden formüle etmesi ve politik bilginin yeni biçimlerini denetim altına alması bakımından politikanın çekirdeğinin dönüşmesine işaret” ettiğini söyler (Lemke, 2013: 54).

Biyo-iktidar işlerliğini *dispositifler* aracılığıyla sağlar. Foucault, *dispositifi* söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari önlemler, bilimsel sözceler, felsefi, ahlaki ve hayırseverce önermelerden oluşan, bütünüyle heterojen unsurlar arasındaki ilişkiler şebekesi olarak tanımlamaktadır (Foucault, 2011: 118). *Dispositifler* deneyimin kurulmasında etkin olan bilgi ve hakikatler alanıyla norm ve kurallar sisteminin (yani söylemsel pratikler ile söylemsel olmayan pratikler bütünü) bir araya gelmesiyle oluşur. Foucault’a göre her deneyim bir bilgi ve hakikatler alanı, bir normlar ve kurallar sistemi ve bir kendiyile ilişki modeli olarak görülmeli ve eleştirilmelidir. Zira her deneyimde bir bilgi öznesi bir iktidar ilişkileri öznesi ve bir kendi eylemlerinin öznesi olarak, bir *ben* kurulumu vardır. Tarihsel olarak kurulan bu deneyimler özneleri hakkında belirli hakikatler oluşturur, hakikatler bazı sınırlar çizer ve bu sınırlar da özneye bir bireysellik ve kimlik dayatır.

“Yaşam üzerinde iktidar” olarak biyo-iktidarın, Foucault’ya göre, iki biçimi, iki gelişim kutbu vardır; hem nüfus hem de birey düzeyinde hayatın düzenlenmesi için geliştirilen teknikleri kapsar: bireysel bir ‘disiplin’ veya ‘bedenin anatomi-politiği’ (Disipliner iktidar) ve nüfusun biyo-politiğinin ‘global ‘düzenleyici denetimleri’ (Düzenleyici (*regulatory*) iktidar). Foucault “bedenin anatomi-politiğini”, “bedenin terbiyesi, yeteneklerinin artırılması, güçlerinin ortaya çıkarılması, yararlılığıyla itaatkârlığının koşut gelişmesi, etkili ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleşmesi” olarak tarifler. Biyo-iktidarın “bedenin anatomi-politik” biçimi nasıl işlemektedir? Foucault’nun bu soruya cevabı şöyledir: “Bu iktidar biçimi bireyi kategorize ederek, bireyselliğiyle belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder” (Foucault, 2005: 63). Bu müdahalelerde disiplin teknikleri bireyleri özneleştirmenin önemli bir parçasıdır. Disiplinci iktidarın amacı, insan bedenini disipline etmek, yeteneklerini sabitlemek, daha verimli ve uysal kılmak ve ekonomik denetim sistemleriyle bütünleştirmektir. Gözetim, kontrol, ayırıştırma, mekânsal olarak düzenleme, hesaplama, sınıflandırma ve akılcılaştırma teknikleri gibi mekanizmalar sayesinde bireysel bedenlerin belli bir norma uyumlu hale getirilmesiyle “normalleştirme toplum” oluşturulur. Bu yeni iktidar, temel ilkesi norm (alleştirme) olan ve tıbbi, toplumsal denetimleri, psikiyatriyi ve psikolojiyi

araç olarak kullanan bir yönetme teknolojisidir.⁶ Okul, kışla, hastane ve hapisane gibi kurumlar bu amaca bağlı olarak işler. Foucault, disipline edici iktidarın birincil uygulamasının, insanları ayırmak, bölmek ve toplumsal birliktelik olabilecek her şeyden, bütün çeşitlemeleri (en gayri-resmi, en devingen ve kendiliğinden çeşitlenmeleri: köy, komşuluk, aile, rastlantısal ve rastlantısal olmayan iş ilişkisi) içinde, bir birlik –homojen, her yerde kendisine eşit, tamamen yapay bir birlik- elde etmek olduğunu keşfeder. Bu birlik, modern düşüncenin özne dediği, bireydir (Revel, 2006: 142).

Foucault, Cinselliğin Tarihi’nde düzenleyici-iktidarı şöyle tanımlar: “Bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi ve bunları etkileyebilecek tüm koşullar önem kazanmıştır; bunların sorumluluğunun yüklenilmesi bir dizi müdahale ve düzenleyici denetim yoluyla gerçekleşir: İşte bu da nüfusun biyo-politikasıdır” (Foucault, 2003: 103). Düzenleyici iktidarın temaları “nüfus”, “güvenlik” ve “girişim olarak kendilik”tir.

Düzenleyici iktidarla disiplinci iktidar arasındaki fark sadece nesnelere (birinin beden diğerinin nüfus) arasındaki fark değildir. Disiplinci iktidar, bireyi norma uydurmanın dolaylı teknikleridir. Dolayısıyla burada da “normalleştirme” yoluyla bir uysallaştırma, boyun eğdirme söz konusudur. Bireyin yaratıcılığı norma uymayı başarmaktan ibarettir. Bu ‘zafer’ hemen standartlaşmayla son bulacaktır.

Düzenleyici iktidar da normla çalışır. Fakat burada norm, çeşitli riskler arasında yapılan marjinal fayda hesaplarına göre toplumun gidişatının güvence altına alındığı bir değişkendir, geçici bir denge noktasıdır. Düzenleyici iktidar, farklı riskler, olanaklar arasında bireyin güvenliğini ve kârını azamileştirecek şekilde tercihler yaparken bu eylemin koşullarını belirlemeye, etkilemeye çalışır. Düzenleyici iktidar, riskleri, krizleri bir normalite olarak bünyesine alır ve asıl iş de onların ekonominin genel işleyişini bozmayacak bir şekilde yönetilmesini gerçekleştirmektir. Düzenleyici teknik ve düzenekler, bireyin içinde bulunduğu duruma göre farklılaşan eylem alanlarını yapılandırma tekniklerinin bütünüdür. “Kısacası, disiplin ve

6. Foucault için “normalleştirilmiş toplum” söz konusu olamaz. Böylesi bir toplum ancak egemenlik söz konusu olduğunda olabilir. Hâlbuki modern toplumdaki iktidar ilişkileri her zaman direnişle iç içe olduğu için, normalleştirme tam olarak sağlanamaz. Bu yüzden Foucault “normalleştirilmiş toplum” değil “normalleştirme toplumu” ifadesini kullanır.

normalleştirmenin aksine neoliberalizmin hedeflediği, ‘fark sistemlerinin optimize edildiği... eylemlerin oyunculardan ziyade oyunun kuralları tarafından belirlendiği ve son olarak da bir müdahaleyi –bireyin içsellğine dair tabi kılmanın (assujettissement) bir türü olmayan, daha ziyade çevresel bir müdahaleyi içeren toplumdur’ (May, 2012: 101)

Neoliberal Özne: “Girişimci İnsan”

Neoliberalizmin klasik liberalizmden ayrıştığı en önemli nokta “homo economicus”un antropolojisine dair yaşanan farklılaşmadır. İki liberalizmin de ortak noktası rasyonel tercihlerde bulunan “homo economicus” varsayıdır. Klasik liberalizmde “homo economicus” kendi özsel güçleri sayesinde ürettiği ürünleri piyasada mübadele eden bir varlık olarak varsayılırken neo-liberalizmde vurgu mübadeleden rekabete kayar. Başta Hayek olmak üzere neoliberalizmin akıl hocalarının yaklaşımına göre rekabet, neoklasik iktisattakinden farklıdır. Neoklasik iktisatta rekabet, “hem bir piyasanın içinde bulunduğu çeşitli durumların kendisinden hareketle yargılanmasının mümkün olduğu bir kurallar bütünüdür, hem de faillerin akılsal eyleminin ideal olarak dengeye yöneltebileceği çerçevedir”. Oysa neoliberal yaklaşıma göre rekabet, “yeni kazanç imkânları bulmakta başkalarını aşmaya ve geride bırakmaya çalışan öznenin belli bir davranış tarzı olarak, işe yarar malumatın keşif sürecidir”. Burada iktisadi yaşam faillerin mücadelesinden yola çıkılarak tarif edilir. Bu iktisadi yaşamın gerçek faili girişimcidir; itici gücü, herkesi farklı derecelerde harekete geçiren girişimcilik ruhudur (Dardot ve Laval, 2012: 199).

Neoliberal yaklaşımın farklılığının kendini gösterdiği ikinci alanda piyasa ile ilgilidir. Artık piyasa metaların özgürce dolaştığı doğal bir uzam değildir. Piyasa, özneleri birbirine uyumlu kılarak değiştiren bir keşif ve öğrenim sürecidir. Doğal yasalarının idaresinde kendi kendini kusursuz dengeye getiren bir süreç değil, bilakis psikolojik güçleri ve özgül yetenekleri işine katarak kendi kendini yaratan kurallı bir süreçtir. Piyasa, ekonomik öznenin kendi kendisini oluşturma süreci olarak, bireyin davranmayı öğrendiği, kendi kendini eğiten ve kendi kendini disipline eden öznel bir süreç olarak düşünülmektedir artık. Dolayısıyla bu piyasadaki fail, elindeki “fazla”ları mübadele eden özne değildir, bir hedefi seçen ve bunu gerçekleştir-

meye çalışan girişimci insandır. Piyasa bu birey için rahle-i tedrisattır (Dardot ve Laval, 2012: 203).

Neoliberal düşüncede piyasa “doğal” bir düzen olarak ele alınmaktan vazgeçilerek devletin belli yöndeki müdahaleleri yoluyla kurulan bir yapıntı olarak tariflenmesine paralel olarak birey de artık belli bir özsel doğaya sahip bir varlık olarak ele alınmaktan vazgeçilir. Klasik liberalizmdeki “homo economicus” belli bir “insan doğa”sına atıfla tanımlanırken, neoliberalizmde bu “insan doğası” da bir yapıntı olarak ele alınır. İnsan “doğa”sı, belli noktaya kadar –biyolojik, fizyolojik ya da nörolojik açıdan bir “altyapı”ya sahip olması anlamında- kabul edilmeye devam edilse de, esas olarak bir inşa süreci olarak ele alınır. İnsan bir inşadır.

Jason Read, neoliberalizm “kapitalistle işçi arasındaki karşıtlık üretim şeklinin dönüştürülmesiyle, refahın üretiminin ve dağıtımının yeni bir örgütlenişiyle değil, tabi olma kipiyle, *yeni bir öznellik üretimiyle* yok edilmiştir” (2012: 70-71) demektedir. Artık, işçi, patron vb. değil hepimiz belli kaynakları (kendi varlığı dâhil) kendisine en çok kar getirecek şekilde işletmek zorunda olan girişimcileriz. Read, kapitalizmin sadece emek ve refah akışlarını sömürmekle yetinemeyeceğini, ancak belli alışkanlıkları ve arzuları olan belli bir özneliği üreterek var olabileceğini söyler. Neoliberalizm, Marx’ın ortaya koyduğu haliyle, emeğin sermayeye “gerçek tabiyeti”ni koşullarında yarattığı dönüşümü, “hem *bireyöncesi* koşullar hem de *bireyötesi* ilişkiler açısından, öznellik üretiminin sermaye içine alınması ya da sermayeyle birleşmesindeki bir artış olarak” görülmelidir (Read, 2013). Neoliberalizm insanın “bireyöncesi”ni oluşturan duygular, dil ve alışkanlıkları metalaştırmayı hedef alır. Aynı zamanda üretimin artık bilgi ve teknoloji temelli oldukça sömürü de belli paylaşım ve dayanışma temelinde gerçekleşen ortaklık ya da “bireyötesilik” ilişkilerini hedef alır. Neoliberalizm bunu toplumdaki her bireyin “girişimci” kipiyle davranmasının koşullarını oluşturarak başarmıştır. Bu “girişimci insan tipi” 1970-1980’li yıllarda işyeri yönetimi el kitaplarının temel unsuru haline gelmiştir. Peter Drucker gibi “guru”lar, yeni girişimci toplumun yükselişini duyurarak, girişim ruhunun tüm topluma yayılmasını talep ederler.

Dardot ve Laval’a göre, neoliberal toplumun bütün alanlarında ve onun öznesi olan “girişimci insan”ın bütün ilişkilerinde oyunun kurallarını belir-

leyen norm, rekabetçi bir yaşam normudur. Konvansiyonel rekabetçi yaşam normunun kaynağı da yeni şirket olgusudur. Bu yeni şirket modeli hem kendi içinde, kendi üretim birimleri, işçiler ve yöneticiler arasında rekabeti yaratan hem de kendi dışında kendi gibi yapılanmış diğer şirketler arasında rekabetin kurallarına en iyi uyum sağlayan şirkettir.

Yeni şirket modeli, Dardot ve Laval'a göre de, neoliberal toplumun bütün alanlarında işlerliğe sahip normların üre(til)diği kanserli hücredir. Bu "yeni işyeri idaresi", toplumsal ilişkilerin giderek daha fazla sözleşmeye dayandırılması, işyeri düzeyindeki ücretliler ile patron arasında pazarlıkların ademi-merkezleşmesi, işyeri birimlerinin kendi aralarında ya da dış birimlerle rekabete sokulması, genel olarak kalite standartlarının dayatılması yoluyla normalleşme, sonuçların giderek daha çok bireysel değerlendirilmesi gibi çok çeşitli biçimler aldı. Taşeronluğun, şirket içindeki yapıların özerkleşmesinin geçici istihdama başvurunun, proje yapılarının, misyonlar halinde bölünmüş çalışmanın, dış danışmanlara başvurunun gelişmesiyle birlikte şirketin içi ile dışı arasındaki hudutlar giderek flulaştı. Bu neoliberal şirket, ekiplerin ya da bireylerin azami özerkliği, çokişlevlilik, "proje grupları" ile ademi merkezleşmiş birimler arasındaki hareketlilik, çalışma kolektiflerinin zayıflaması ve istikrarsızlaşmasını ifade ediyor (Dardot ve Laval, 2012: 278-279).

Neoliberalizmin yarattığı yeni toplumsal durum üzerine çalışan birçok düşünür de bu yeni öznellik koşullarını farklı açılardan ele almıştır. R. Sennett, Karakter Aşınması adlı çalışmasında, yeni esnek kapitalizmin işçilerin üzerindeki etkilerini araştırır. Sennett, Fordist-Taylorist (F-T) model ile karşılaştırarak "esnek üretim modeli"nin işçide yeni türde bir vasıfsızlaşmaya ve karakter aşınmasına neden olduğunu belirtmektedir. F-T modelin "büyüklük mantığı", "metrik zaman" ve "hiyerarşi" ilkelerine dayandığını belirten Sennett, "esnek üretim modeli"nin ise "üretimde esnek uzmanlaşma", "iş zamanının ve mekânının esnekleştirilmesi" ve "iktidarın merkezleşme (piramitsel hiyerarşi) olmadan yoğunlaşması" ilkelerine dayanan yeni bir çalışma düzeni ve etiği getirdiğini ileri sürmektedir.

Esnek üretim modelinin çalışma hayatında yarattığı dönüşümü en çarpıcı şekilde "uzun vade yok" sloganı anlatıyor. Hem yapılan işin mahiyeti hem de aynı iş yerinde çalışma anlamında "uzun vade yok"! Sennett, günümüz-

de en az iki yıllık üniversite eğitimi almış genç bir Amerikalının, çalışma yaşamı boyunca en az on bir defa iş değiştirmeye ve bu kırk yıllık sürede en az üç defa temel becerilerini yenilemek zorunda kaldığını belirtiyor. Birçok şirket işlerini kısa süreli sözleşmelerle çalışan küçük firmalara ve bireylere aktarıyor.

Esnek üretim modelinin “uzun vade yok” sloganı, emekçileri şimdiki zamana hapsediyor. F-T modelin sloganı “bugünden vazgeç, geleceği kazan”dı. Emekçi sabit bir işte belli bir süre çalıştıktan sonra emekli olmayı, ailesine belli güvenceler sağlamayı planlayabilirdi. Sabit bir işi, iş-zamanı vardı. Fabrikasındaki, mahalledeki arkadaşları da hep aynı insanlardı. Onlarla uzun bir ortak yaşam deneyimini paylaşıyordu. Tatil günü ailesiyle ya da arkadaşlarıyla beraber olabilirdi. İş birçok eziyete katlanmasını gerektiriyordu ama o bunu ailesine, çocuklarına, mutlu bir gelecek kazandırmak için görev sayıyordu. Bu ona özgüven ve özdisiplin sağlıyordu.

Esnek üretim modelinde ise bunların hiçbirine olanak yok; belirsizlik, istikrarsızlık, kısa vadeye endekslenen ve her an yeniden silbaştan kuruluşu isteyen, yerleşik her türlü ilişkiyi dinamitleyen, insanı hem mekânsal hem de mesleki kimlik anısından yüzeyselliğe mahkûm eden, kılıktan kılığa sokan içkin bir ruh var. Sennett şöyle diyor: “Oldukça sabırsız olan ve mevcut ana odaklanan bir toplumda hangi özelliğimizin kalıcı bir değer taşıdığına nasıl karar verebiliriz? Hemen her zaman için kısa vadeye kilitlenmiş bir ekonomide nasıl uzun vadeli hedeflere sahip olabiliriz? Her an parçalanan ve sürekli olarak yeniden şekillendiren kurumlarda, karşılıklı sadakat ve bağlılık nasıl sürdürülebilir? Bunlar yeni esnek kapitalizmin karakter konusunda karşımıza çıkardığı sorunlardır” (Sennet, 2002: 11).

Neoliberalizmde müphemliğin kural haline geldiğine dikkat çeken Bauman ise, evrensel esneklik koşullarının yarattığı belirsizliğin etkili bir bireyselleştirici güç olduğunu savunur (2005: 36). Kısa vadeli sözleşmelerle ya da hiç sözleşme yapmadan, hiçbir güvencesi olmayan, kriz ya da “piyasa talebindeki düşüş”, “küçülme” gibi birçok “denetim dışı güçler” nedeniyle her an kapı dışarı olma riski ile yaşamak zorundadır işçi. “Herkes potansiyel olarak gereksiz ya da değiştirilebilirdir; dolayısıyla herkes saldırıya açıktır ve her toplumsal konum şimdiki halde ne kadar yüksek ve güçlü görünürse görünsün, daha uzun dönemde güvenilmezdir; ayrıcalıklar bile kı-

rılgandır ve tehdit altındadır” (Bauman, 2005: 69). Esnekleşmenin yarattığı güvencesizlik (precarite) durumu, çalışma hayatından gündelik yaşamın bütün evrelerine, bireyin toplum içindeki tanınma, benimseme ve kabul edilme / onaylanma ilişkilerine, kimlik inşasına kadar sirayet eden bir güçtür.

Bu noktada, Bauman’a göre, geleneksel siyaset anlayışının temeli olan kamusal / özel alan ayrımının da yerle yeksan olduğunu görürüz. Burada söz konusu olan sadece iş mekânının esnekleşmesi, ev içiliği gibi olguların gelişmesi değildir. Bizzat işgücünün her daim sermayenin taleplerine amade halde tutulması için, iş süresi ve işyerinin dışında da, öznelerin yaşamının mahrem olan boyutuna da müdahale edilmesi, düzenlenmesi ve denetim altına alınmasıdır. Cinselliklerine, üremeye, beslenmeye, yaşamın ritim ve tempolarına, hijyene –bütün bunlar, yasaların ve kamusal yönetimin nesnesi haline gelirler (Revel, 2006: 153).

Esnekleşmenin getirdiği güvencesizlik durumunda, “sistemsel çelişiklere biyografik çözümler geliştirmeye” mecbur edilimiz. Devlet kaç çocuk sahibi olmamız gerektiğine dair kampanya düzenleyebilir ama bu çocukların yetiştirilmesi ebeveynlerin sorumluluğundadır. “Hastalanmaları halinde bunun sebebi sağlık rejimine uymakta kararlı ve yeterince gayretli olmamalarıdır. İşsiz kalmaları halinde bunun sebebi, bir iş görüşmesinden başarıyla çıkma becerilerini öğrenememeleri ya da bir iş bulmak için yeterince gayret göstermemeleri ya da tek kelimeyle işten kaçmalarındır. Kariyer beklentilerinden emin olmamaları ve geleceklelerini düşünerek acı çekmeleri halinde, bunun sebebi, dost kazanma ve kendini ifade etme ve başkalarını etkileme sanatlarını öğrenmeyi başaramamış olmalarındır” (Bauman, 2005: 63). Kısacası bu ve diğer bütün toplumsal sorunlarla baş etmek, esnek üretim koşullarında bireyin üstlenmesi gereken bir sorumluluktur. “Artık toplum tarafından kurtarılmak yok” (P. Drucker) ve hatta “artık toplum diye bir şey yok” (M. Thatcher).

“Girişimci Özne”nin Halet-i Ruhîyesi

Esnekleşmenin beraberinde getirdiği güvencesizlik, belirsizlik ve süreksizlik, Bauman’a göre, bugünkü toplumların ayırıcı özelliği olan ütopyasızlığın ve ütopyacı vaatleri gerçekleştirilmeye aday bir failin yokluğunun da nedenidir. Bauman, güvenin çöküşü ile siyasal angajman ve kolektif eylem iradesinin

zayıflaması arasında olmazsa olmaz bir bağ olduğunu söyleyen Bourdieu'ya dayanarak, esnekleşmenin bireyselleştirici tekniklerinin kolektif eylem ve tahayyülü engellediğini ileri sürer. Esneklik durumu, geleceğe dair her şeyi belirsiz hale getirir ve böylece bütün akılcı tahminleri yasaklar ve özellikle kişinin hiç olmazsa katlanılabilir olan şimdiki zamana isyan etmek ve özellikle de kolektif olarak isyan etmek için muhtaç olduğu, geleceğe ilişkin en küçük umudu bile engeller (Bauman 2005: 70). Esneklik durumu geleceği bugünü belirsiz ve güvencesizleştirerek, bireyi sonsuz bir hızla hareket etmeye zorlayarak görüş açısından çıkarır. Esnekleşmenin “uzun vade yok” sloganının anlamı da buradadır. Esneklik koşullarında hayat stratejileri, planlar ve arzular ancak kısa vadeli olabilir. Dolayısıyla esneklik koşullarında bugünden yarına giden bir yol yoktur. “Görev artık, dertler ve hatalar, zaferler ve yenilgiler aracılığıyla, ileriye doğru uzanan yolu kat etmek için yeterli güç ve kararlılık toplamak değildir. Görev, en yakın kavşakta en az riskli olan dönüşü yapmak, ilerideki yol çıkmaza dönüşmeden, yol planı yeniden tasarlanmadan, varılmak istenen yer bir başka yere kaymadan ya da önceki parıltısını kaybetmeden yön değiştirmektir” (Dardot ve Laval, 2012: 188).

Yaşamın şirketleştirilmesi olarak tanımlanabilecek bu yeni düzenin rekabetçi yaşam anlayışı, insanı özerk, özgür ve kendi eylemlerinden mesul bir varlık / şirket olarak ele alır. Bu anlamıyla “herkes küçük bir şirket gibi işlemelidir”. Post-Fordist ya da neoliberal şirket işletmeciliği, bireyden bütün öznelliğini, akli ve duygusal melekeleriyle kendini işe adamasını talep etmektedir. Bu bireyin “kendisi için çalışır gibi şirket için çalışmasını” sağlamak ve böylece her türlü yabancılaşmanın sözde ortadan kaldırılmasını hedefleyen bir sistemdir. Dardot ve Laval, böylece, neoliberal söylem ve kurumsal pratiklerin yeni bir insan yarattığına dikkat çekerler: Bu “şirket-insan” ya da “girişimci özne”dir.

“Girişimci özne” sadece üretim süreçleriyle sınırlı bir tip değildir. Tod May, girişimcilik ilkesinin nasıl hayatın her alanında hâkim ilke haline geldiğine dair (Foucault'dan) neoliberal bir toplumda çocuk yetiştirme meselesi örnek verir. Neoliberal toplumda çocuk yetiştirme çocukların kaynaklarını faydalı hale getirmek ve onlara, en çok kazanç getirecek biçimde kendilerine yatırım yapmalarını sağlayacak şekilde yatırım yapma meselesidir. Üretilmesi gereken, Foucault'nun tanımıyla, bir “uzmanlık-makinesi”dir. Öncelikle

bu “uzmanlık-makinesi”nin üretilmesi için sonucun en iyi olması için bazı genetik araştırmalar ve yatırımlar hesaplanacaktır. “Benim genetik donanımım göz önünde bulundurulduğunda, eğer genetik donanımı en az benimki kadar iyi –hatta mümkünse daha da iyi- olan bir evlat sahibi olmak istiyorsam, genetik donanımı iyi olan biriyle evlenmem şarttır.” Uygun genetik yapıyı bebek doğar doğmaz bu sefer de özellikle zamana ve eğitime ilişkin daha başka yatırımların yapılması zorunluluğu doğar. Bundan böyle sorulması gereken, zamana ve eğitime nasıl yatırım yapılacağına ilişkindir. O halde, bir annenin çocuğu ile ilişkisi girişimci bir ilişkidir. Bedenini ve vaktini bir uzmanlık-makinesi üretmek adına yaptırım haline dönüştürmüştür: karşılaştığı soru da, bunun en etkili şekilde nasıl yapılabileceğidir. Kaç saat ev ödevi, kaç saat piyano dersi, kaç saat sportif aktivite? Annenin kendisi de çocuğu da ekonomik varlıklardır: annenin zamanı ve parası sermayedir; çocuğu da yatırımdır (May, 2012: 100).

Çağımızın düşünürleri bugünün insanın “kendi kendisinin yaratıcısı” olduğu ya da olmak zorunda bırakıldığı bir toplumda yaşadığımız konusunda hemfikir gibidirler. Bireyselleşme ya da girişimcilik hayatta kalmanın stratejisi olarak ‘kendi kendini inşa’yı şart koşar ya da bunun tek geçerli strateji olmasının zorunlu koşullarını yaratır. Bu koşullarda birey, sistem tarafından, kendi kimliği edinme, kendi kendini yönetme, kendini kabul ettirme ve bütün bunlar için kendi kendine yeterli olmak zorunda bırakılır.

Esneklik koşullarının yarattığı güvencesizlik ya da risk toplumunda “girişimci insan” a dair birçok teori geliştirilmiştir. R. Sennett buna Richard Rorty’den aktararak, “ironik insan” diyor. “Rorty, ironiyi insanın kendisini tanımladığı sıfatların sürekli değiştiğinin, ayrıca kullandığı sıfatların sürekli değiştiğinin, ayrıca kullandığı kelimelerin ve dolayısıyla benliğinin olumsal ve kırılgan olduğunun her zaman farkında olduğu için kendi kendini ciddiye alamaması olarak tanımlıyor” (Sennet, 2002: 112). Esneklik koşulları emekçiden bukalemun gibi olmasını istiyor. Bir nevi popüler karakter; yani her ortama uyum sağlayan, değişebilir, yüzeysel, akışkan bir karakter.

Postmodernitenin en önemli sosyologlarından sayılan Z. Bauman’a göre, günümüz insanının muzdarip olduğu en büyük sorun “*unsicherheit*” yani “güvensizlik-belirsizlik-emniyetsizlik”tir. Böyle bir hastalıktan muzdarip birey, kendisini kurtaracak kolektif eylemin risklerini göze alacak kadar

özgür değildir; hatta bunu düşünmeye bile zamanı yoktur. “Bu insanlar birlikte yaşamın alternatif yollarını hayal edecek cüretten ve zamandan yoksundurlar” (Bauman, 2000: 13). Tek yapabilecekleri ve sık sık yaptıkları kendilerini emniyete almaktır. Fakat bu da onları daha fazla “*unsicherheit*”e yakalanmalarına neden olmaktadır. Bauman’a göre, imal edilmiş oldukları gittikçe bariz bir hal almakta olan belirsizlikler içinde bir yaşam biçimi eldeki tek yaşamın tek biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda “eskiden beklendiği gibi, emniyet ağlarının bir kere kurallara uygun olarak örüldükten sonra sağlam kalacağına, ara sıra tamir edilmelerinin kâfi geleceğinin beklenemeyeceğini gayet bariz hale gelmiştir. Onları sağlam tutmak yepyeni bir beceri gerektiriyor artık; o alışıldık titiz ve zahmetli ‘evladiyelik’ örme tekniklerinin yerine kriz yönetiminin duruma özel, anlık ve esnek önlemlerin gelmesi gerekiyor” (Bauman, 2000: 76-77).

Bauman da, değişen koşulların yeni bir insan tipinin ortaya çıkardığını söylüyor. E. Gellner’in tek parçalı gardırop ile modüler gardırop analojisi üzerinden betimlediği “modüler insan” tipi. “Nasıl modüler mobilyanın önceden tasarlanmış tek bir ‘uygun’ biçimi yoksa alabileceği olası biçimler sonsuzca genişleyebiliyorsa, modüler insanın da önceden belirlenmiş bir profili ve kararlaştırılmışlığı yoktur. O Robert Musil’in *Niteliksiz Adam*’ı değildir; çok fazla niteliği ve veçhesi olan bir varlıktır, öyle ki bunların çoğunu belli bir süre için taşımakta, gerek duyulduğunda benimseyip gerek duyulmadığında atmaktadır. Modüler insan seyyar, atılabilir ve değiştirilebilir nitelikleri olan bir yaratıktır; Rönesans filozoflarının ideali olan o “çok yönlü insanı”nı andıran biridir. Sözün özü: Modüler insan, öncelikle, özü olmayan insandır. Ancak, modüler mobilyanın tersine, modüler insan birleştirme ve dağıtma işini kendisi yapmaktadır. O modüler insan olduğu kadar kendi modelini kendisi çizen insandır da” (Bauman, 2000: 167).

Bauman’ın “modüler insanı” Rönesans filozofuna benzetmesi gerçekliğe pek uygun düşmemektedir. Çünkü modüler insan “karakter aşınmasına” tabidir, o çok yönü bir arada olan biri değil de, işten işe, projeden projeye vs. farklı karakterlere bürünen, farklı yönler kazanan / kaybeden insandır. Oysa Rönesans’ın ideali, farklı yeteneklerin kararlı birliğine dayanan karakterli biriydi. Fakat Bauman’ın benzetmesi başka çağrışımlar da yapıyor. Gerçekten de, neoliberal toplumda (başkaları başka adlar verebilir) bireyin haleti

ruhiyesine dair yapılan tanımlamalar, “kendi kendini yaratan insan” (Dardot ve Laval), “kendi modelini kendi çizen insan” (Bauman) vb. Aydınlanmanın ilahi emrinin yeniden tedavüle sokulduğunu düşünmemizi sağlamaktadır.

Aydınlanmanın ilahi emri “*Sapare Aude!* Aklını kendin kullanmak cesaretini göster!” idi. Aydınlanma, aklın herkeste yeterince *olan* bir meleke *olduğunu* düşünüyordu. “Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmayışıdır. Benim yerime düşünen bir kitabım, vicdanımın yerini tutan bir din adamım, perhizim ile ilgilenerek sağlığım için karar veren bir doktorum oldu mu, zahmete katlanmama hiç gerek kalmaz artık. Doğa, insanları yabancı bir yönlendirilmeye bağlı kalmaktan çoktan kurtarmış olmasına karşın, tembellik ve korkaklık nedeniyledir ki, insanların çoğu bütün yaşamları boyunca kendi rızalarıyla erginleşmemiş olarak kalırlar. Onlar, kendi aklını kullanma bakımından gerçekten de yetersizdir; çünkü onların böyle bir deneyi gerçekleştirmelerine asla izin verilmemiştir, onlar aklını kullanmayı denemeye hiç bir zaman bırakılmamıştır. Dogmalar ve kurallar, insanın doğal yetilerinin akla uygun kullanılmasının ya da daha doğru bir deyişle kötüye kullanılmasının bu mekanik araçları, erginleşme ve olgunlaşma için sürekli bir ayak bağı olurlar (Kant, 1784 [1983]). Bu nedenle de akıllarını bu yönde kullanmayı öğrenmek zorundaydılar, başka bir deyişle, birileri onlara akıllarını kullanmayı öğretmek zorundaydı. Dolayısıyla Aydınlanma, pratikte ancak *aydınlatma* şeklinde tezahür edebilirdi.

Neoliberal toplumda insanın aklını kullanmamak için artık tembellik ve korkaklık etme lüksü yoktur. Bu onun hayattan, toplumdaki dışlanmasına mal olur. Üstelik bizzat “vasi”ler buna izin vermeye yanaşmamaktadır. Bu toplumda insan, aklını kullanarak kendisi başarıya götürecek stratejiler geliştirmek, malumatlar edinmek, yeteneklerini sürekli geliştirmek zorundadır. Bunun için hiçbir otoritenin altına girmesine gerek yoktur. Evrensel rekabet normu bütün katı, kalıcı ilişkileri bu toplumda eritmiştir, bu nedenle sınımlanacak bir otorite de yoktur. Esneklik koşullarında, üretimin, çalışmanın, iş güvenliğinin geleceğın, kısaca her şeyin küresel olarak belirsizleştiğı bir evrende hayatta kalmanın tek yolu bireyin her an her şeye hazır olmasıdır. Dolayısıyla birey her an girişimci halinde olmalıdır. Ancak bu bakış,

akış içinde fırsatları görebilir.

“Girişimci insan”ın en belirgin özelliği inşacılıktır. Klasik liberalizmde, insan doğası verili, tanrı vergisi bir şeydi ve toplum kuramları bu önsel insan doğasının ilkelerine uygun toplum modelini oluşturmaya hasredilmişti. Oysa neoliberal kuramlarda Tanrı vergisi bir insan doğası ve oradan temellendirilen bir toplum, piyasa yoktur. İnsan doğasını inşa etmelidir. Performans, insanın kendi kendisi ile kurduğu ilişkide olduğu kadar, yaşamının her alanındaki ilişkilerini belirleyen bir ilke haline gelir. İşyerinden yatak odasına kadar “işler” performans mantığı ile yürür.⁷

Neoliberalizm bireyi “kendi üzerinde çalışma”ya teşvik eder. Fakat bu “kendi üzerine çalışma”nın ikili bir yönü vardır. Bauman ve Sennet gibi bazı düşünürler, esneklik koşullarındaki güvencesizlik, belirsizlik ve süreksizlik koşullarının yarattığı dertlerin bir “ortak dava” içinde özetlenemeyeceğini ileri sürerler. Bauman’a göre, kişinin başkalarının ortaklığından öğreneceği ilk şey, herkesin hayatının risklerle olduğu ve bu risklerle dolu hayatı kişinin kendi onulmaz yalnızlığı içinde nasıl yaşayacağına ilişkin örneklerdir. Kişi bu örnekler bakarak, herkes gibi, kendisinin de karşı karşıya olduğu risklere gene herkes gibi tek başına verdiği savaşta bir yol yordam geliştirebilir. O kadar. “Onları kamusal sahneye çıkmaya zorlayan, ortak davaların, ortak çıkarların ve ortak yaşama ilkelerinin –umutsuz bir ‘ağ kurma’ ihtiyacı olarak- anlamını tartışma tarzlarının araştırılması değildir; daha ziyade, Sennett’in belirttiği gibi, mahremiyetleri paylaşmak, tercih edilen, belki de ‘topluluk inşası’nın elde kalan tek yöntemi olma eğilimindedir. Bu inşa tekniği ancak, bir hedeften diğerine istikrarsız biçimde kayan ve sonsuz ve sonuçsuz bir güvenli liman arayışına sürüklenen, saçılmış ve gezinip duran duygular kadar kırılğan ve kısa ömürlü ‘toplulukları üretebilir. Bunlar ortak üzüntüler, ortak kaygılar ya da ortak nefretlerden oluşan topluluklardır; ancak her durumda ‘askı’ topluluklarıdır: Pek çok yalnız bireyin kendi yalnız bireysel korkularını astıkları bir çivinin çerçevesinde anlık bir toplanmadan ibarettirler” (Bauman, 2005: 65).

Bauman’ın ele aldığı biçimiyle, “kendilik tekniklerinin”, insanın kendini

7. Söz gelimi Kendini Geliştir (<http://www.kendinigelistir.com/>) adlı site, kullanıcıyı “Motivasyon mesajımız: “Ne kadar ileri gidilebileceğini ancak çok uzağa gitmeye cesaret edenler keşfeder!” T. S. Eliot” yazısıyla karşılamaktadır.

yönetme tarz ve tekniklerinin tek boyutlu olduğu söylenebilir. Bauman ve Sennett'in yorumları neoliberal akılsallığa katılırlar, karşı çıkma imkânı tanımazlar. Herkesin aynı koşulları paylaştığı bir durumda aynı risklere karşı ortak stratejiler geliştirme yeteneği gösteremediği/gösteremeyeceği ya da bu ortaklıkların “kırılgan ve kısa ömürlü” olduğu değerlendirmesinin temel eksikliğinin, yeni koşullarda (“postmodern” veya “post-Fordist”) örgüt modellerinin de, tabiri caizse, “esnekleştiği” gerçekliğini yeterince analiz etmemeleri olduğu söylenebilir. Koşulların ve risklerin sürekli değiştiği bir ortamda bireylerin de kendilerine dayatılan “kendilik teknikleri”ne (performans ve haz tekniğine) karşı bir mesafe koyarak, yeni topluluklar geliştirme ve bunlar arasında ortaklıklar kurma çabasına süreklilik göstermelidir. Bu noktada Foucault'nun “kendilik teknikleri” anlayışının neoliberal toplumdaki bireyin “kendilik teknikleri”nin pozitif yönü olarak okumak imkânı vardır.

Bir Karşı-Strateji Olarak “Kendilik Teknikleri”

Neoliberalizmde “kendilik teknikleri”, bireyin tamamen kendini şirkete adamasını bekler. Bunun için değişik söylemler, teknikler ve disiplinler geliştirir. Fakat bu söylem ve disiplinlerin bireyi tamamen kuşatması, *eski deyimle* onda “yanlış bilinç” oluşturmaları imkânsızdır; en azından eskisinden daha zordur. Eğer birey tamamen kendini şirkete adarsa, şirket için değerli olan kısmını yitirebilir, özneliğini kaybedebilir ki bu da istenen bir durum değildir. Diğer taraftan, sürekli bilgi ağlarından beslenen bireyin kendini tamamen şirkete adamasının anlamını kavrayabilecekkadar yeterli bilgiye sahip olacağını kabul etmek gerekir. Burası çok önemli, çünkü aydınlanma anlayışında, aydın'a, lider'e rol çıkartan, toplumun ergen olmaması, hakikati bilmemesi ya da ona erişecek, kendini eğitecek kadar boş zamanı olmaması idi. Oysa günümüzde durum tam tersine dönmüş gibidir. Birey sürekli yeni bilgiler, yetenekler edinmek zorundadır. Hiç kuşkusuz “bilgi”nin medya ortamlarında ne kadar manipüle edildiği bilinen bir gerçektir. Fakat orada da tam bir karanlık hiçbir zaman sözkonusu değildir. Dolayısıyla, ne kadar iktidarın ağlarında tutsak olsak da karşı-iktidarı oluşturacak boşluğa ya da özgürlüğe sahibizdir. Foucault, “Özne ve İktidar”da şunları yazar: “İktidar ilişkilerinin ve iktidar ilişkileri ile özgürlüğün *ödün vermezliği* arasındaki ‘çekişme’nin analizi, geliştirilmesi ve sorgulanması, sürüp giden si-

yasi görevimizi oluşturur ve bu aynı zamanda tüm toplumsal varoluş için geçerli olan siyasal görevin ta kendisidir” (Foucault, 2011: 285).

Foucault, bu açıdan –çeşitli karşıt stratejiler tarafından örülmüş bir uzamda hareket etmek zorunda olsa da- öznenin hem kendisi ile ilişkisinde hem de öteki insanlarla ilişkilerinde özgürlük pratikleri, özgürlük stratejileri geliştirebilmesinin tekniklerini araştırmaya girişir. Sokrates’ten beri Antik Yunanlıların insan ve toplum anlayışlarının temelinde yatan “kendini yönetemeyen başkalarını, kenti nasıl yönetsin” öğüdüne kulak veren Foucault, kişinin kendini özgürce geliştirmesi olarak kendini yönetmesinin, kendi yaşamını bir sanat eserine dönüştürmesinin, “varoluş estetiği”nin tekniklerini araştırır.

Foucault’ya göre, bugün dikkat kesilmemiz gereken sorunsal, bireyi hem devletten hem de devletle ilintili olan bireyselleştirme türünden kurtararak, ne olabileceğimizi tahayyül etmek ve yeni öznellik biçimlerini geliştirmek meselesidir (2005: 68). Foucault’nun iktidar, özne tartışmasının asıl muradı da burasıdır: öznenin kendi kendini dönüştürmesi ve sürekli olarak yeniden kurmasının olanakları ve teknikleri. Varoluş estetiği, öznenin sadece kendisini nasıl *yönettiğini* anlamaya yönelik bir çalışma değil aynı zamanda bu kendi üzerinde çalışmanın başkalarıyla ve onu saran bütünle ilişkisinin nasıl olması gerektiğine dair bir soruşturmadır. Varoluş estetiği, Foucault’da bir özgürlük etiği olarak zuhur etmektedir. Biyo-iktidarın varlığında Foucault, “yaşama sanatı”nı çıkarmaktadır: “İnsanın kendisini, kendi yaşamının güzelliği için uğraş veren bir işçi olarak kurmasını amaçlayan bir kendilik pratiğinin ortaya çıkarılıp geliştirilmesi”ni sağlaması (Foucault, 2005: 87).

Sonuç Yerine

Neoliberalizmin sadece bir iktisat politikası ve ideoloji olmadığını, belli bir akılsallık ve öznellik üzerinden işlediğinin, hatta bu akılsallık ve öznellik üretimi olmadan bir iktisat politikası ve ideoloji olarak işleyemeyeceğinin anlaşılması, neoliberalizme karşı / alternatif arayışlar açısından son derece önemli olduğu açıktır. Neoliberalizm güvencesizlik koşullarına tabi kılarak, bireyi bir taraftan kendisi olmasını mümkün bireysel ve kolektif anlamları temelsizleştirirken diğer taraftan da hayatın her alanında benzer teknikler, söylemler vb aracılığıyla girişimciliği bir norm haline getirir. Sistemsel sorunlara bireysel çözümler arayan, bunun sürekli performans me-

kaniğine tabi olan, kendisini ve etrafındaki her şeyi (doğayı, insanları, ailesini bile) bir işletme mantığı çerçevesinde ele alan herkes “liberal”dir. Neoliberalizme karşı / alternatif arayışlarını yolundan saptıran veya yolsuz bırakan “siren sesleri” girişimcilik normudur. Çünkü bu durum “insanın kendini sonsuz geliştirmesi” ya da “herkesin istediği kişi olma fırsatına sahip olduğu” veya her türlü alternatifin sistemin bir yazılımı olduğu / olabileceği türünden yanılısamalar üretmektedir. Neoliberalizme bir iktisat ve ideoloji olarak karşı çıkışları güçsüzleştiren de bu özelliğidir.

Bundan dolayı, iktidar karşıtı stratejilerin de, biyo-politika gerek bireyleri ve toplumsal bireyselleştirme süreçlerini, gerek nüfusları yönetmek zorunda olduğuna göre, zorunlu olarak bu iki düzeye karşılık gelen iki yönetsellik tekniği tipolojisi geliştirmek zorunluluğu vardır. Öznelliğin üretimi karşıt stratejilerin hedefi, üzerinde çalıştıkları alandır. İktidarın “girişimci insan”ına karşı ortaklıkların inşası; mücadelelerin güncel kaderini belirleyen budur.

“Büyük anlatıların bittiği”, “ortak dava”nın olmadığı, herkesin hayatındaki risklerle tek başına baş etmesi gerektiğinin vaaz edildiği neoliberal toplumda ortaklığı, eski formlarıyla düşünmek yerine, iktidarın normlarına karşı çıkarken geliştirilen pratikler üzerinden zuhur eden yeni öznellik biçimleriyle alakalı olarak ele almak gerekiyor. Neoliberalizme karşı toplumun çok değişik düzeylerinde yerel olarak ortaya çıkan direnişlerin kendi aralarında kurdukları ortaklıklar, kolektif pratikler yeni öznellik biçimleri de yaratmaktadır. Bu yeni öznellik biçimleri, özgürleşmenin, eski biçimiyle, liberalizmin karşısına başka bir toplum projesi çıkararak değil, ancak özgürlük pratiklerinin üzerinden yeni ortaklıkların kurulması biçiminde gerçekleşeceğini vazetmektedir.

Abstract: In this study, constitutively, the situation of person in neoliberal society is analyzed. Generally, neoliberalism deprives of possibility of thinking on alternative system / future against of systemic problems is claimed. Consequently, make sense of human’s psychology in neoliberal society is very important because of grounding of objection to neoliberalism or / and alternative questions. As Foucault indicates that, hardly, person in liberal society is in position of find a way to systemic problems. “Enterprising person” is approaches

herself / himself and society as a company and works it in accordance with principle of competition. For this purpose, in this study, production techniques of this new subjection of neoliberal society is tried to understand. Taking opinions of some important philosopher about circumstances that encourage people to “enterprising” the importance of Foucault’s “esthetics of existence” is emphasized as an alternative ways to neoliberalism for anti-strategy.

Keywords: Neoliberalism, Subjectivity, Foucault, Enterprising Person.

Kaynakça

- Bauman, Zygmunt** (2000), **Siyaset Arayışı**, İstanbul: Metis.
- Bauman, Zygmunt** (2005), **Bireyselleşmiş Toplum**, İstanbul: Ayrıntı.
- Dardot, P. and C. Laval** (2012), **Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M.** (1995), **Ders Özetleri: 1970-1982**, İstanbul: Yapı Kredi.
- Foucault, M.** (2003), **Cinselliğin Tarihi**, İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M.** (2005), **Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2**, İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M.** (2011), **Entelektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yazılar 1**, İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M.** (2013), **Toplumunu Savunmak Gerekir**, İstanbul: Yapı Kredi.
- Gezundhajt, Henriette**, **Sözceleme Dil Bilimi Nedir** www.ege-edebiyat.org/docs/344.doc (Erişim tarihi: Şubat 2015)
- Lemke, Thomas** (2013), **Biyopolitika**, İstanbul: İletişim.
- May, Tod** (2012), “Yeni Girişimciler: Foucault ve Tüketim Toplumu”, **Cogito**, 70-71, s.96-105
- Read, Jason** (2012), “Homo Economicus’un Bir Soykütüğü: Neoliberalizm ve Öznelğin Üretimi”, **Cogito**, 70-71, s.82-95
- Read, Jason** (2013), **Öznellik Üretimi: Ortak için Bireyötesilik**, <http://sinirdan.blogspot.com.tr/2013/03/oznellik-uretimi.html> (Erişim: Temmuz 2014)
- Revel, Judith** (2006), **MichelFoucault: Güncelliğin Bir Ontolojisi**, İstanbul: Otonom.
- Sennett, Richard** (2002), **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, İstanbul: Ayrıntı.